

Danske reformationssalmer i kontekst

*Redigeret af Marita Akhøj Nielsen,
Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe*

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 2022

Danske reformationssalmer i kontekst

1. udgave, 1. oplag

Redigeret af Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck og Bjarke Moe

© 2022 Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og forfatterne

Alle antologiens 11 artikler har været underkastet anonym fagfællebedømmelse

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag

Omslag: Ida Balslev-Olesen

Omslagsbillede: Blad D 1v i *Thet cristelighe mesføembedhe*. Udgivet af Claus Mortensen. Malmø: Oluf Ulricksøn 1529

Prepress og tryk: Narayana Press

Papir: 100 g Scandia 2000 Ivory. Træ- og syrefrit, aldersbestandigt (ISO 9708 ∞)

Skrift: Minion

Bogbinder: Buchbinderei Büge

Oplag: 300 eksemplarer

Udgivet med støtte fra Carlsbergfondet og Velux Fonden

ISBN 978-87-7533-059-1

Printed in Denmark 2022

Indhold

Selskabets forord	7
Udgivernes forord	9
<i>Simon Skovgaard Boeck, Bjarke Moe og Marita Akhøj Nielsen</i>	
Indledning	11
<i>Marita Akhøj Nielsen</i>	
Paratekst i reformationstidens danske messe- og salmebøger	31
<i>Konrad Küster</i>	
Die frühen lutherischen Missalien und das geistliche Lied	71
<i>Roman Hankeln</i>	
Overgangen: fire liturgiske kilder i Danmark-Norge 1519-1573	117
<i>Árni Heimir Ingólfsson</i>	
The Reception of Hans Thomissøn's <i>Psalmebog</i> and Niels Jespersen's <i>Graduale</i> in Iceland	145
<i>Bjarke Moe</i>	
Salmesang på skrift Om forholdet mellem levende sang og musikalsk notation i reformationstidens danske salmer	167
<i>Dorthe Duncker</i>	
Salmerne i de ældste danske visehåndskrifter	195

Simon Skovgaard Boeck

»Da lidde den Herre stor spot oc skam«

Thomissøns revision af Hr. Michaels digte 227

Bodil Ejrnæs

Danske gendigtninger af Davidssalmer i middelalder og
reformationstid 253

Pil Dahlerup

Renæssancepønitense 279

Minna Skafte Jensen

Salmeparafrafer og national propaganda

To latinske digte af Hans Jørgensen Sadolin (1528-1600) 319

Axel Teich Geertinger

Reformationstidens salmemelodier i den digitale verden

Editionsfilologiske og tekniske principper og udfordringer 341

Register over de behandlede salmer 371

»Da lidde den Herre stor spot oc skam«

Thomissøns revision af Hr. Michaels digte

Af Simon Skovgaard Boeck

Abstract

‘Thus the Lord Suffered Great Mockery and Shame’
Thomissøn’s Revision of Reverend Michael’s Poems

A special feature of Hans Thomissøn’s *Den danske Psalmebog* (1569) is that a large number of Catholic hymns are included in a Lutheran hymn-book authorised by the king. Thus, for instance, five hymns are based on two long medieval poetic texts by Reverend Michael from Odense which were printed 1514-1515. This reuse meant indeed that distinctively Catholic discourses were omitted or altered. Therefore references to the Virgin Mary for example were changed so that they rather referred to Jesus. The present essay focuses on Thomissøn’s reworking of Michael’s poems into Lutheran hymns, examining in particular the grammatical and phraseological alterations made. In contrast to previous research, the essay argues that Thomissøn’s revision is extensive.

1. Indledning

Overleveringen giver os kun et stærkt begrænset kendskab til danske middelalderforfattere. Ser man bort fra Saxo, Anders Sunesen, de skolastiske filosoffer og Morten Børup, der alle skrev på tidens internationale sprog, latin, står to navngivne modersmålsdigtere tilbage, om hvem vi desværre ved forsvindende lidt: Per Ræv Lille og Hr. Michael. Begge virkede for senmiddelalderens Mariakult. Per Ræv Lille har efterladt sig i hvert fald ét digt til Marias ære i håndskriftet AM 76, 8° (mens det er omdiskuteret

om andre lignende digte i samme håndskrift også har ham som ophav), og Hr. Michaels største værk er en gendigtning af et meditativt værk over rosenkransen, et populært symbol og praktisk remedie i Mariafromheden. På trods af den konfessionelle forskel blev Hr. Michaels værk fremhævet af Hans Thomissøn (1532-1573), der optog fire uddrag af dette rosenkransdigt i sin salmebog (1569). Thomissøns genbrug af Hr. Michaels værk omtales i de fleste litteraturhistorier.¹ Thomissøns samlede argumentation lyder således:²

VII. Register paa de sang som ere samlit aff de Papistiske rim/ som her Michel Sognepræst i Othense/ screff om Jomfru Marie Psaltere/ Aar etc. 1496. HER met vil ieg icke stadfeste den slemme Affgudsdyrckelse oc Wgudelig blindhed/ som findis i den Bog eller andre hans scriffuelser. Men Christeligen formane oc paaminde alle Guds børn/ at de tage sig vare for saadanne gammel Papistiske Surdey oc andre farlige Bøger: Thi der findis i disse tider (diss værre) mange som vnderligen oc ilde scriffue om Guds ord oc de hellige Sacramenter/ ja om den gantske Christendoms Lærdom.

■ Huad der findis ilde aff hannem lagd Jomfru Marie til/ det haffuer ieg met rette set om vor Herre Jesu Christo. Findis der end oc noget got iblant disse Affner/ som/ i de Rim om Synden. Jtem huad kand bedre sigis/ end det hand beslutter Jesu Christi pines Historie met?

O Menniske tenck paa Jesu død/

Som dig haffuer frelst aff Synd oc nød/

For Adam hand haffde ilde giord/

J Paradiss brød vor Herris ord.

(Th. Bbb 1r-v).³

1 Se fx Petersen 1929: 295, Dahlerup 1998 1: 147-151. Senest er Thomissøns brug af Hr. Michaels tekster kort omtalt i tredje bind af *Dansk Editionshistorie* (Balslev-Clausen 2021: 578 f).

2 Her og i det følgende bruges forkortelsen *Th.* for Thomissøns salmebog. Der citeres efter udgaven på salmer.dsl.dk. Arksignaturer normaliseres let, bl.a. med udskiftning af romertal.

3 At Hr. Michael *beslutter* Kristi lidelseshistorie med denne strofe, er ikke helt rigtigt. Linjerne svarer til vers 1, 2, 4 og 5 i en sekslinjet strofe, der indleder afsnittet »Then fiortendæ steen« (ud af femten). Men det er ganske rigtigt her – og med en læserhenvendelse – Hr. Michael annoncerer Jesu død, dog med den mere emotionelle imperativforbindelse *græd for* i første linje (I 5r, Molb. 90). I Thomissøns version, »Nv lader oss tacke aff Hiertens

Figur 1. På dette stik af Odense fra begyndelsen af det 17. århundrede ses den middelalderlige Albani kirke uden tårn i centrum til højre for domkirken. Her havde i 1490'erne Hr. Michael sit virke som præst og virkede bl.a. ved indstiftelsen af et Jomfru Marie psalters broderskab der fra 1492 havde et alter i kirken. Den nuværende katolske Sct. Albani Kirke er grundlagt i 1906 på den modsatte side af torvet. Udsnit af illustration fra Braun & Hogenberg: *Civitates orbis terrarum*. Köln 1612-1618, bd. 5. Gengivet efter et håndkoloreret eksemplar i Det Kongelige Biblioteks digitale samlinger.

Citatet vidner tydeligt om den kontinuitet der er mellem middelalder og nyere tid til trods for reformatorenes betoning af nybrud.

Thomissøn opregner fire »sang«, der i realiteten er sammenstykket, »samlet«, ud fra Hr. Michaels *Expositio pulcherrima super rosario beate marie virginis* (1496, trykt 1515), der ikke i sig selv har salmestruktur, men består af lange digte i forskellige versemål bundet sammen af latinske prosastykker. Et gennemgående træk ved strukturen er rosenkransens perler, der hver især gøres til genstand for meditation, og denne rest af »gammel Papistiske Surdey« er naturligvis udeladt hos Thomissøn.

grund«, afsluttes salmen med en nydigtet strofe. Der henvises til originaltryk samt til Molbechs udgave af Hr. Michaels værker (Molb.).

Til uddragene af rosenkransdigtet kommer hos Thomissøn endnu en salme, »Jeg leggis i Jorden i en Blee«, der er bearbejdede uddrag fra Hr. Michaels *De vita hominis* (trykt 1514). Hr. Michaels forfatterskab til denne salme er ikke anført hos Thomissøn, og den er heller ikke optaget i noget af de tre registre, Thomissøn anvender til at bogføre sit genbrug af katolsk stof. Man kunne derfor få den tanke, at Thomissøn har fået teksten af sin gamle elev, Anders Sørensen Vedel, der i 1571 udsendte en revideret version af *De vita hominis*, og som i Th. er anført som forfatter til den umiddelbart foregående salme. Men i Th. er Hr. Michaels tekst gennemgribende ændret med hensyn til rækkefølge og ordvalg, mens Vedels bearbejdning er mere tro over for originalen (jf. Akhøj Nielsen 1997: 197), og således fx begynder »Jeg er her jordet i denne Blee« (Vedel 1571: D 3r), der kun er en ortografisk – ikke metrisk – opdatering af Hr. Michaels original. For Thomissøn har målet været en brugstekst, og det har tilladt mere probate midler end Vedels filologiske tilgang har sanktioneret.⁴

Thomissøn nævner ikke Ræffs førstetryk af Hr. Michaels tre digte (Kbh. 1514/1515), men alene den tilblivelsesdatering der findes i *Expositio*: 1496. Dog er der næppe grund til at tro at Thomissøns brug af Hr. Michael går tilbage til en håndskreven tradition, i hvert fald viser hans gengivelse af »Synden gjør Mennisken blind oc lam« og »Naar Tegn ere skeed i Maane oc Soel« ikke overensstemmelse med de få og små afvigelser i det eneste bevarede håndskrift, Linköping T 217 (ca. 1515), der indeholder et tilsvarende stykke af rosenkransdigtet.⁵ Dette håndskrift rummer heller ikke de

4 Nils Schjørring foreslår at fraværet fra registret kunne skyldes at teksten »er så gennemgribende ændret« (1950: 24). Alle Hr. Michael-uddragene er grundlæggende omstruktureret og ændret i Th., men som det fremgår af oversigten nedenfor, er »Jeg leggis i Jorden i en blee« sammenstykket af syv selvstændige digte hos Hr. Michael. Også på detailplan er »Jeg leggis i Jorden i en blee« betydeligt omarbejdet, således er fx den gennemgående førstepersonsform suppleret af andenpersonshenvendelser i Th. – At Thomissøn har vidst at Hr. Michaels forfatterskab omfattede mere end rosenkransdigtet, fremgår af det ovenfor citerede register, der vagt omtaler »andre hans scriffuelser« (Th. Bbb 1r).

5 Især i »Synden gjør Mennisken blind oc lam« falder Linköpinghåndskriftets (Link.) varianter et par gange i linjer, hvor Thomissøn har ændret ordlyden grundlæggende. I »Naar Tegn ere skeed i Maane oc Soel« samstemmer Th.'s *for* (l. 3), *eders* (l. 101) og *evig* (l. 119) med Link. (mod Ræffs *faaræ*, *ether*, *ewigt*), altså i helt insignifikante forhold. Derimod stemmer Th. overens med Ræff i l. 12: *kunde* hvor Link. har *skwllæ*; desuden har Th. overtaget Ræffs ordlyd i l. 76 *giort mig: gyordhe y* Link., *røstes* (l. 97): *røsthe* Link. og *bide* (l. 108): *lydhe* Link.

biografiske oplysninger Thomissøn gengiver i register og indledninger (især Th. 74r) og som stemmer overens med oplysningerne i Ræffs tryk. Andre håndskrifter kan jo være tabt;⁶ og det er muligt at Thomissøns behandling af »Jeg leggis i Jorden i en Blee« afspejler at denne tekst har haft en håndskreven tradition. Men den er ikke optaget i de bevarede visehåndskrifter der er ældre end 1569.⁷ I sit forord til nyudgaven henviser Vedel da også tydeligt til Ræffs tryk: »Prentet her i Kiøbenhaffn for siu oc halffrediesindstiuue Aar forleden« (1571: A3r).

*Oversigt over Thomissøns genbrug af Hr. Michaels digte:*⁸

<i>Førstelinje</i>	<i>Th.</i>	<i>Hr. Michael</i>	<i>Kommentar</i>
O Jesu hör mig for din Død	57r-59r	LN 177: B 2r-v, B 4v-5r, B 6r, A 6r, B 5r, B 2r (Molb. 14, 18, 20, 10, 18, 13).	Thomissøn sammenstykker fire separate digte til én tekst.
Nv lader oss tacke aff Hiertens grund	74r-77v	LN 177: H 6r-I 5r (Molb. 79-90)	Thomissøn følger tekstens rækkefølge, men overspringer store dele.
Synden gjør Menniskan blind oc lam	162v-164r	LN 177: C 5r-v, C 6v, D 2r-v, C 5v, C 6v, D 1r (Molb. 28, 30, 34, 29, 30, 29, 31-32)	Th. sammenstykker fra afsnittet »Then andhen steen«.

6 I Skovgaard 2006 har jeg argumenteret for, at Linköpinghåndskriftet er en afskrift af et tabt håndskrift (ikke af Ræffs tryk).

7 Jf. Duncker 2022. Derimod optræder salmen ikke sjældent som melodihenvisning på flyveblade og i håndskrifter, se Moe 2021 samt registrene i *Danske Viser* og Schiørring 1950.

8 Med forkortelsen *LN* henvises, efter gængs praksis og for enkelhedens skyld, til numre i Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi* (Nielsen 1996). *Molb.* betegner Christian Molbechs udgave af Hr. Michael (1836), den eneste offentliggjorte, videnskabelige, omend ikke fuldt pålidelige, udgave af dette forfatterskab. – Kun stikprøvevis er de senere optryk af Th. inddraget i nærværende undersøgelse, men fra et receptionshistorisk perspektiv er det karakteristisk for disse at omtalen af Hr. Michaels forfatterskab glider ud af duodezoptrykkene (fra 1586). I Th. er Hr. Michael-receptionen båret af tre steder: indledningen til »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« (74r) og den kortere til »Naar tegn ere skeed i Maane oc Soel« (366r) samt det særlige syvende register (Bbb 1r-v). I de undersøgte eksemplarer genfindes alle førstetrykkets oplysninger i kvartudgaverne, men ikke i duodezudgaverne. Af praktiske årsager omfatter undersøgelsen LN 1427-1431 samt den 1600-tals udgave i KB's samling, der er indbundet sammen med et fragment af LN 1432. Derimod er LN 1428a, LN 1432a-b, LN 1433 og andre senere udgaver ikke inddraget i undersøgelsen her.

Jeg leggis i Jorden i 344r-345v en blec	LN 176: B 5r, B 4v, B 5v, B 1v, B 2r, B 7r, B 6r, B 5v, B 7r-v, B 7r (Molb.180, 179, 181,173, 174, 184, 182, 181, 185, 184)	Th. sammenstykker fra afsnittene »Nar thu iordhes«, »Nar thu æst dødher«, »Leghomet sigher«, »Nar lijffuet och dødhen stridhæ«, »Thu sigher paa domædaghen«, »Nar bassonen gaar« og »Cristus wil sighæ« i <i>De vita hominis</i> .
Naar tegn ere skeed 366r-368v i Maane oc Soel	LN 177: D 5v-D 6r, E 3v, E 4r-v, F 1v, E 4v-5r, F 1v-2r, F 3r, F 3v (Molb. 39-40, 45-47, 52, 47-48, 53, 55, 56)	Th. sammenstykker fra separate afsnit, og overspringer bl.a. afsnittet »Om 15 tegn for dommedag«.

I Carl J. Brandt & Ludvig Helwegs antologi til dansk salmehistorie (1846: 8-16) er fire af salmerne optrykt synoptisk efter Th.s struktur. På DSL's salmehjemmeside ligger en synoptisk version af den sidste, »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« der også viser, hvor meget tekst Thomissøn har udeladt (salmer.dsl.dk/research/1papers/kollationering.html).

Melodimæssigt skiller »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« sig ud ved at have samme melodi som Luthers udbredte salme »Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist«, der hos Thomissøn har titlen »Kom Gud skaber O hellig Aand«. ⁹ En mere prægnant musikalsk »kristelig forvending« kan man næppe forestille sig. Det er bekendt at Hr. Michaels tekster også gennemgik en revision for at kunne passe ind i den nye tros paradigme.

Denne artikels titel er hentet fra »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund«, hvor linjen (str. 11, l. 1) helt igennem er Thomissøns tilføjelse (Th. 75r). Faktisk er det meste af den pågældende strofe Thomissøns nydigtning, der falder på et sted hvor Hr. Michael kontemplerer over Marias sorg, da Jesus føres for ypperstepræsten. Stedet er altså et typisk eksempel på den lutherske revision, middelalderens Mariadyrkende tekster gennemgik. Alligevel tjener verslin-

9 Jf. Bjarke Moes metadata til salmerne på hjemmesiden *Salmemelodier. Danske reformationssalmer 1529-1573* (besøgt juni 2021): melodier.dsl.dk/document.xq?doc=Th_1569/Th_1569_LN1426_057r.xml, melodier.dsl.dk/document.xq?doc=Th_1569/Th_1569_LN1426_162v.xml og melodier.dsl.dk/document.xq?doc=/kom_gud_skaber_o_helligaand.xml. Salmebasen fremlægger også Henrik Glahns gruppering af salmestoffet, og heraf fremgår at melodien til »Nv lader oss tacke af Hiertens grund« også skiller sig ud ved som den eneste af de her behandlede salmer at genbruge en førreformatorisk kirkelig melodi, jf. Glahn 2000: A: I 19. Jeg takker Bjarke Moe for henvisning og hjælp.

jen som et udmærket grundlag for en beskrivelse af Thomissøns sproglige revision af Hr. Michaels digt med hensyn til grammatik og fraseologi. Artiklen udspringer af en undersøgelse af ordpar i og uden for Hr. Michaels sprog, men også den indledende konjunktion, præteritumsformen *lidde* og brugen af foransat bestemt artikel i *den herre* er påfaldende. De to sidste forklares formentlig af salmens metrum der forventer ti stavelser i linjen, og derfor ikke havde tilladt det umarkerede »da led herren stor spot og skam«.

Det skal påpeges at artiklen ikke forsøger at udtømme Thomissøns ændringer, og at en række betydningstunge ændringer ikke omtales nærmere. Det gælder fx det forhold at navnet *Jesus* et par gange erstatter et *gud* eller et uprægnant tredjepersonspronomen (*han, hannem*).

2. Hr. Michaels sprog

Hr. Michaels sprog er ikke gjort til genstand for en egentlig sprogbeskrivelse,¹⁰ men i sin disputats, *Sproglig forfatterbestemmelse* (1914), bruger Johs. Brøndum-Nielsen (1881-1977) de tre digterværker som eksempel på at det er muligt at uddrage særlige forfatterkarakteristika.¹¹

Brøndum-Nielsen hæfter sig ved en række enkeltord, der enten er særegne for Hr. Michael eller optræder særligt hyppigt hos denne. Det gælder fx interjektionen *jodut* (nærmest 'ak ve'), den »anvendes ingensteds i en udstrækning som hos Hr. Michael«, og noget lignende gælder frasen *fa bot* 'få bedring' (Brøndum-Nielsen 1914: 90f). Pronominalt *slig* og *swodan* 'sådan' bruges hyppigt, mens det synonyme »*thelig* slet ikke findes« (s. 92).

10 Molbechs udgave er suppleret med et glossar. Peter Skautrup citerer et par steder Hr. Michael, men ellers har forskningen fokuseret på filologiske og litterære aspekter af forfatterskabet.

11 På trods af flere noter og anmærkninger der rækker ud over hans foreliggende studieobjekt, henviser Brøndum-Nielsen i afsnittet om Hr. Michael ikke til salmebøgerne, men fx til breve fra 1500-tallet, Tausen, Palladius og Sthen – ja, helt frem til Sophus Claussens *Danske Vers*, der udkom to år før disputatsen. I hele bogen har jeg ikke truffet på én henvisning til 1500-tallets salmebøger, der dog må siges at falde såvel tematisk (religiøst) som formmæssigt (metrisk) sammen med Brøndum-Nielsens øvrige primærttekster: Ny Testamente 1524 og *De tre Ældste danske Skuespil*.

Brøndum-Nielsen hæfter sig navnlig ved funktionsord som disse, fordi de i modsætning til indholdsordene spiller en særlig rolle for den sproglige forfatterbestemmelse, der er hans ærinde.¹² Af samme grund opholder Brøndum-Nielsen sig ved konjunktionerne, hvorom han konstaterer at *tog* 'endskønt' er næsten enerådende som »indrømmende konjunktion«, mens *om ... end* forekommer sjældent og *endtog* aldrig. Forudsætning udtrykkes med inversion¹³ eller med betingelseskonjunktionen *om*, mens *thersom*, *huis* eller *saa framt* ikke findes hos Hr. Michael. Tidskonjunktion i betydningen 'indtil' udtrykkes med *til* (én gang med *swo lenghæ*; aldrig med *indtil*). Om en handling i fortiden anvendes konjunktion(al)erne *then tiid* og *ther*, men aldrig konjunktionen *tha* (det homonyme adverbium forekommer derimod). Dette sidste er dog ikke karakteristisk for Hr. Michaels sprog, men for samtidens; en konstatering der giver Brøndum-Nielsen anledning til en anmærkning om konjunktionerne *tha* og *ther's* liv og indbyrdes forhold.

Med hensyn til rimord kan Brøndum-Nielsen konstatere, at en række tostavellesord hyppigt optræder som rimord (til dels rimfyld) hos Hr. Michael.¹⁴ Det drejer sig om ord der ender på »lydforbindelser som *-affuæ*, *-idhæ*, *-ighæ*, *-ommæ*, *-ændhæ*, *-ødhæ*, *-aadhæ*, *-aandhæ* &c« (s. 95). Hr. Michaels brug af bogstavrim anføres som karakteristisk intentionel: der er »en tydelig stræben efter allitteration« (s. 97). Og interessant for nærværende undersøgelse er de ordpar, Brøndum-Nielsen fremdrager: *baadhæ hist oc hijd* (»Det er et af Hr. Michaels yndlingsudtryk«; én gang: *hær oc hist*), *spee och spot* (der også er kendt i andre tekster, men mest i omvendt form), *gudz wrag och wredhæ*, der alle optræder flere gange. Men han opregner også

12 Jævnfør: »en sådan undersøgelse [vil] ikke så meget komme til at beskæftige sig med hovedordene (meningsordene), idet disse nødvendigvis i særlig grad må være bestemte af indholdets art, men dærimod med de underordnede ord: sætningsforbindende ord, nuanceord, fyldeord; ligeledes – i poesi – med hyppigt forekommende rimord; vendinger der ved vanens magt naturligt falder forfatteren i pennen« (Brøndum-Nielsen 1914: 87).

13 Altså svarende til det der i senere filologisk tradition kaldes »spørgeformet konditionalsætning« (jf. fx Diderichsen 1941: 112), og som har en glørværdig historie fra landskabslovene og frem.

14 Man kommer næppe uden om at oplevelsen af hvad der er rimfyld (og fyldord i det hele taget) til dels må bero på en subjektiv tolkning, og at det næppe er muligt at definere præcist, hvornår ordstof (op til hele vers) blot er med for formens skyld. Men indholdstomhed eller manglende indholdsmæssig integration med konteksten ('nødvendighed') kan være kriterier. Fænomenet synes at være udbredt navnlig blandt 'mindre poeter'.

enkeltforekomster: *mz synd och sorghæ, fanghæ och faa, karsck och kaad, wee och wærck, baadhæ falck och fæ*. Når Brøndum-Nielsen derefter skriver »Om de også kan findes hos andre forfattere, er de dog ved deres hyppighed et særmærke for Hr. Michael«, henviser han ikke – som man kunne tro – til de netop nævnte singulære forekomster eller til ordparrene, men til brugen af bogstavrim i det hele taget (s. 97).

Herefter vender Brøndum-Nielsen sig til syntaksen og fremhæver gentagelsen af pronomen ved relativsætninger som karakteristisk: i »relative sætninger, står ofte det pronomen, hvortil sætningen henviser, *efter relativet*« (s. 98). Forholdet belyses med et citat:

Ther ieg foer wild, toghæ i mig ind,
som i hær staa baadhæ mand och qwind

Det er værd at bemærke at forholdet gælder relativsætninger hvor fællesledet er subjekt, og ikke fx »Jeg er then Soel som altiid sckiin, | Thet Wand som Gud wændhæ om til Wiin« (B 4v, Molb. 18; jf. Th. 58r).¹⁵ Desuden – som Brøndum-Nielsen bemærker – optræder denne konstruktion næsten ordret flere steder i Hr. Michaels digte, og der er grund til at tro at der er tale om en fast sætning, der bruges som linjefyld.¹⁶ De af Brøndum-Nielsen citerede vers findes – ligesom to andre belæg på forbindelsen – i et tekststykke der danner basis for Thomissøns bearbejdning i »Naar tegn ere skeed i Maane oc Soel«; alle tre optræder uændret i Th., men i samme salme har Thomissøn også ændret en enkelt forekomst af konstruktionen, »gaar bort som i staa hæræ« (F 3r, Molb. 55), til »Gaar nu bort i som staa here« (368v).

Forholdet hænger sammen med det sidste træk, Brøndum-Nielsen opholder sig ved: omstilling i indledningen af underordnede sætninger, hvorved »en konjunktion eller et relativt pronomen i stedet for at stå i spidsen af

15 Th. har kun den første relativsætning, den anden linje omformes, som følge af at replikken nu er lagt i Jesu mund, ikke som hos Hr. Michael i Marias. Sol, vand (paradisisk kilde) og vin er almindelige Mariametaforer (jf. Salzer 1893: 391, 9, 502), men som billede på Jesus fungerer det til vin forvandlede vand dårligt. Th. omskriver til en aktiv handling: »Dit Vand det vender ieg om til Vin« (58r).

16 Én af forekomsterne forklares ganske korrekt af Molbech som en relativsætning (Molb. 177), men *som* lader sig vel også tolke som sammenligningskonjunktion 'sådan som; ligesom'.

bisætningen sættes efter et af leddene i denne, især et forholdsled« (s. 97). Om denne omstilling hedder det imidlertid – næsten med et ekko af om-talen af *jodut* – at den kendes andre steder fra, men »ved sin næsten faste anvendelse bliver karakteristisk for Hr. Michael« (ibid.).

Ifølge Akhøj Nielsens undersøgelse af Vedels udgivelsesprincipper er det netop disse to ledstillingsmæssige træk (og ikke andre af de karakteristika Brøndum-Nielsen fremhæver), Vedel griber ind over for i sin revision af Hr. Michaels *De vita hominis* (1997: 195). Det er derfor interessant at se om også Th. farer frem mod dem. Som nævnt har Thomissøn kun ændret et af fire eksempler på pronomengentagelse ved relativsætninger i »Naar tegn ere skeed i Maane oc Soel«. Men i forlægsstykkerne for »O Jesu hør mig for din Død«, »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund«, »Synden gjør Mennisken blind oc lam« og »Jeg leggis i Jorden i en blee« er der ikke eksempler på konstruktionen. Heller ikke ledsætninger med forflyttet konjunkional har jeg fundet i udvalget.

3. Da : der : den tid

Verslinjen, der tjener som titelcitater for denne artikel, indledes af ordet *da*. Dette *da* står imidlertid adverbialt (i helsætningens fundamentfelt), og ikke som den tidskonjunktion, der, som nævnt, er fraværende hos Hr. Michael. Adverbiet *tha* kendes også hos Hr. Michael, blandt andet i de dele Thomissøns salmer bygger på. Men selvom Thomissøns brug altså ikke kan kaldes påfaldende, kan den måske alligevel tjene som anledning til en undersøgelse af hans ændringer af konjunktioner i Hr. Michaels tekst.

I »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« bevares Hr. Michaels fortidskonjunktioner (*ther* og *then tidh*) oftest. I digtets allerførste ændring bliver *den tid* ganske vist til *der*, når linjen

Then tiid han ood syn siistæ mad (H 6r, Molb. 79)

omformes til

Der Jesus aad sin siste mad/ (Th. 74r).

Men det er næppe udtryk for, at Thomissøn undgår formen *den tid*, der optræder to gange uforandret i digtet. Snarere skyldes ændringen, at det betydningstungere *Jesus* (< *han*) har krævet en stavelse mere.¹⁷ I overskriften til salmen »Jesus oppaa Kaarssit stod« anvender Thomissøn selv forbindelsen: »Om de VII. Ord/ vor Herre Jesus Christus taledede / den tid hand hengde paa Kaarssens gallie« (78v).

Forholdet mellem de to konjunktioner og deres historiske udvikling i perioden 1350-1700 er udredt af Brøndum-Nielsen (1914: 93f), der for første halvdel af 1500-tallet anfører at *tha* er »nogenlunde almindeligt, fx i breve«, mens *ther*, *der* »fra århundredets midte (Chr. III's Bibel) bliver ... endnu mere herskende«. Salmebøgerne optræder som sagt ikke som kilder i Brøndum-Nielsens fremstilling, og det er måske interessant at se, hvordan de forholder sig til udviklingen.

Det lader sig for det første let konstatere ved en simpel søgning i salmebasen, at forbindelsen *den tid* er almindelig i salmebøgerne. Den bruges konjunktionelt, adverbielt og nominalt, og kan – i hvert fald som nominal – sigte også på fremtidige begivenheder.¹⁸ Salmebøgerne anvender ikke adverbiet *da* som tydeliggørende tilføjelse, og man må altså gå til verbernes tempus for at afgøre om der sigtes til en fortidig eller fremtidig begivenhed. En nærmere undersøgelse viser da at konjunktionalet hovedsageligt anvendes om fortidige begivenheder.

Med hensyn til *da* og *der* er undersøgelsen mere krævende, fordi begge tekststrengene også optræder – talstærkt – som homonyme adverbier (og for *ders* vedkommende som situativt subjekt i relativsætninger). Alene i Th. er der 342 belæg på *da*, 789 på *der*. Adverbielt *da* er dominerende i Th., men også konjunktionen forekommer.¹⁹ Det gælder fx i linjen »Da Centurio det vnder saa« (i »Jesus oppaa Kaarssit stod«, 78v). Og en anden salme indledes med

17 Denne ændring skyldes måske at Thomissøn i digtets foregående, første verslinjer omtaler Gud, og at *han* derfor kunne give et misvisende billede af Gud faders endeligt; rimeligere er det dog at Thomissøn har villet variere udtrykket; *hand* optræder to linjer senere.

18 Således som nominal: »Om huer hand vilde betencke den tid | Naar Christus kommer at dømme/« (Th. 245v) og »Den tid er nær som førre vaar spaad/« (Th. 270r).

19 Det er næppe signifikant, men ingen af de eksempler på konjunktionen *da*, jeg er truffet på i Th., skyldes Thomissøn selv.

O Christe huor vaar din kundskaff/
Da Paffue Syluester leffde.
Da Keyser Constantinus gaff/
hannem Rom alt vnder sit velde (137r).

Den oversættelse af Luthers gendigtning af den 14. Davidssalme som Thomissøn bringer, har også konjunktionen: »Da hand deris gierning haffde seet« (150v).²⁰ Denne salme, »Saa taler den wuise mund«, optræder naturligt nok i flere af Th.'s forgængere, og verslinjen her har samme form allerede i Ludwig Dietz' *Een ny handbog med Psalmer og aandelige lofsange* (1529), hvor Luthers gendigtning for første gang optræder på dansk (17r). Derimod retter den sprogbevidste Christiern Pedersen (næppe overraskende) i *Malmøsalmebogen* (1533) til den konkurrerende konjunktion: »der han deris gerning hagde seet« (23r). Og denne form følges af Hans Vingaard i *En Ny Psalmebog* (1553). Eksemplet viser tydeligt den brydning der er mellem *da* og *der* i 1500-tallet.

Mens ingen af disse eksempler skyldes Thomissøns udformning, optræder konjunktionen *der* i hans fortale til salmebogen. Det gælder fx i denne passus:

Men der denne Dieffuelens forblindelse oc Affguderij met atskillige vederstyggelighed vaar paa det allerhøyeste/ Da begynte Gud ved Doctor Morten Luther/ salige ihukommelse/ sit klare Euangelij liuss at obenbare (d 2r).

Eksemplet viser en konstruktion med *der* i den indledende ledsætning genoptaget af et adverbialt *da* som indleder af hovedsætningen. Samme konstruktion anvendes samme sted i omtalen af Claus Mortensen:

Den fromme Mand her Claus Mortensøn (som endnu leffuer) der hand haffde faait en ret smag om Guds ord aff Lutheri Bøger oc scriffuelse/ Da bleff hand kaldit til Malmø at predicke det salige Euangelium (d 2r).

20 Thomissøns form afviger noget fra bibeltraditionen således som den fx kommer til udtryk i Christian III's Bibel (og den autoriserede 1992-oversættelse), der har passagen i præsens. Den bibelske version kan altså ikke bruges til sammenligning.

Allerede i den cisiojanus, Thomissøn anfører i kalendariet, bruges *der ... da*:

Der Maria søgte Elizabeth/
Da vilde den gode Konning Knud ey være forgæt/ (c 3r).

Tilsvarende optræder den i salmerne:

Der Verdens afften lackende kom/
Da gickst du vd som en Brudgom/ (2v).

I »Den signedde dag er oss beteed« anvender Th. konjunktionen *der* i verset »Der hand fand dem paa marcken gaa« (10v), helt i overensstemmelse med Vingaards tidligere version af denne salme (1553: 11v). Uden at have været samtlige belæg på tekststrengen *der* igennem i Th., er det mit klare indtryk, at konjunktionen er mere almindelig end *da*.²¹

—

Mens det er sproghistorisk interessant at se brydningen mellem tidskonjunktionerne i materialet, kan man hævde at konjunktionerne påkalder sig interesse af andre grunde også. Navnlig årsagskonjunktioner indgår – næsten umærkeligt – i en argumentation, og det er for reformationstidens vedkommende derfor ekstra interessant at belyse disse småord der bærer stor information. Som regel bibeholdes de fleste konjunktioner i Thomissøns revision af Hr. Michaels tekster. Hvis Th. udelader en verslinje, kan det selvfølgelig være nødvendigt at ændre konjunktioner (og andre ord) i de omgivende vers for at sikre sammenhængen. Det er fx tilfældet med den korsfæstede røvers bemærkning til sin kollega på langfredag. Hos Hr. Michael indeholder replikken en som spørgsmål formuleret opfordring

21 Jeg har gennemført en elektronisk version af Th. med tekststrengene »Da« og »Der« (hele ord, store begyndelsesbogstaver) og fundet 13 belæg på *da* som konjunktion og ca. 60 belæg på fortidskonjunktionel brug af *der*. Det sidste tal skal tages med forbehold da konjunktioner med mulig stedlig betydning generøst er medtøket, det gælder eksempelvis i »Du sofft vnder it Enebær træ/ | Der Engelen kom/ oc loed sig see/« (235v) og »Der ieg foer vild/ toge i mig ind« (367r).

samt en forklarende ledsætning, hos Thomissøn skæres spørgsmålet bort, og forklaringen står tilbage som det centrale:

han sagdæ: tig qwær thu wselæ mand
kant thu thet ey forstandhæ
At ieg och thu haffuæ ildæ giord (I 3r, Molb. 86)

reduceres til

Hand sagde/ Tije quær du vsle Mand/
Baade ieg oc du haffue ilde giort (76v).

Strygningen, der fjerner et personlighedstræk fra røveren, hænger sammen med at Thomissøn udelader strofens afsluttende linje, der nærmer sig rent rimfyld.

Men at konjunktionernes argumentative kræfter – som antydnet – i andre tilfælde udnyttes, er denne ændring eksempel på:

The bøgedhæ theres knææ mod hannum aff spee (I 2r, Molb. 84)

ændres til

De bøyde deris hoffuit/ men hannem til spe/ (75v).

Her er ændringen ikke affødt af et ønske om at undgå fyldstof. Nej, udskiftningen af de tre ord er Thomissøns bevidste understregning af et modsætningsforhold mellem soldaternes tilsyneladende og egentlige hensigt.

I andre af Thomissøns bearbejdnings af Hr. Michaels tekst ser man at konjunktionerne spiller en rolle i den kristelige 'forvending'. I »O Jesu hør mig for din Død« indsætter Thomissøn et sideordnende *Oc*, der er underforstået i Hr. Michaels tekst. Men den grundliggende forandring ligger i afpersonificeringen, der igen skyldes at tekstens *jeg* er ændret fra Maria til Jesus:

Ieg er then soel som altid sckijn
thet wand som gud wændhæ om til wijn
paradises rinnendhæ kældhæ (B 4v, Molb. 18)

Jeg er den Soel som altid skin/
Dit Vand det vender ieg om til Vin/
Oc Paradisis rinnende kilde (58r).

En stilistisk skærpelse er derimod ændringen i samme salmes 10. strofe:

Hwo som hær noghet sigher i mod
han faar *thet* næpt til siælen bod (A 6r, Molb. 10)

Men huo som mig vil sige imod/
Hand kand icke faa til Siælen bod/ (58v).

Her underbygger den indledende konjunktion den styrkelse af udsagnet, der – med sletningen af adverbialt – er foretaget i andet vers.

Konklusionen er at Thomissøn i de fleste af sine tekstrevisioner genbruger Hr. Michaels konjunktioner, har blik for deres argumentative kraft og forstår at udnytte dem i sin lutherske og stilistiske kondensering.

4. Lidde

Denne svage præteritumsform af det oprindeligt stærke verbum *gl̥da* 'lithē' 'lide; tåle smerte' er ikke så påfaldende, som den virker på en moderne læser, for hvem ordet har bevaret sin stærke bøjning. Efter Johs. Brøndum-Nielsens *Gammeldansk Grammatik* (1971: 232) at dømme er overgangen til 3. svage klasse udbredt i senmiddelalderens religiøse litteratur. Hans eksempelmateriale rummer dog også enkelte verdslige tekster, men det er bemærkelsesværdigt at disse næsten udelukkende omfatter metriske tekster: *Rimkrøniken* samt *Persenober* og *Konstantianobis*. Det underbygger den her søgte forklaring, at formen er valgt af metriske grunde. Overvægten af religiøse tekster kan forklares af verbets betydning, der har gjort det velegnet i fremstillinger af fx Kristi lidelseshistorie. I nyere tid er formen velbelagt, jf. *ODS*, der dog karakteriserer den som »nu kun dial.«, men hverken *ODS*'s oplysninger eller Brøndum-Nielsens eksempler peger på én bestemt region. Som det fremgår af Skautrups sproghistorie (bind 3, 1953: 206) er ordet blot ét eksempel på verber der veksler mellem stærk og svag bøjning. Formen

optræder i en række salmer i Th., ikke kun i versioner bearbejdet eller oversat af Thomissøn, men fx også i Hans Tausens »Christus som for oss hid til Jorderig kom« (der allerede findes i Vingaard 1553). Desuden er formen også anvendt (hyppigere end *led*) i *Christian III's Bibel*.²²

Da verslinjen jo ikke optræder i Thomissøns forlæg kan formen ikke bruges til at illustrere de verbale bøjningsformers dannelse hos Hr. Michael hhv. Th. Men en sammenligning mellem tekstvidnerne der fokuserer på brugen bøjningsformerne, kan alligevel sige noget interessant.

Det er således påfaldende at Thomissøn tydeliggør en historisk præsens. Hr. Michael har denne strofe (nr. 25):

The droghæ hannum sidhen at gadhen fram
at allæ sculdhæ see hanss last och sckam
godhæ qwinder fældæ for hannum taaræ
Græder for ether sielff mæden i kwinnæ see
och for ethers børns storæ nød och wee
som them mwnæ standhæ faaræ (I 2v, Molb. 85)

Den er i »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« bearbejdet over to strofer (25 og 26):

De droge hannem siden at gaden fram/
At alle skulle see hans last oc skam.
De gode Quinder felder for hannem taare/
Hans suare pine de ynckede saare.
Græder for eder men i kunde see/
Oc for eders Børns store nød oc vee/
Som eder oc dem monne stande for/
Oc end snart komme skal obenbar (76r).

22 I *Christian III's Bibel* – som andre steder – er formen homonym med en betydning 'gå'. I betydningen 'lide' anvendes formen primært ved subjekter i pluralis, men i 1 Kong 2 og 2 Kor 7 også med subjekt i singularis.

Det interessante er her udskiftningen af *fældæ* (præt. eller præs. plur.) med præsensformen *felder*. Ændringen er mærkelig fordi den følgende linje igen er i præteritum.²³ Man kan måske argumentere for at Thomissøn med denne ændring – og strofeopdelingen – understreger at den følgende imperativ (*Græder*) ikke kun er henvendt til Jerusalems døtre (jf. Luk. 23,28), men er en generel læserhenvendelse. Man kan selvfølgelig også – i lighed med de følgende udgaver (fx Lorentz Benedichts fra 1586, LN 1429) – regne formen for en fejl (for *felde*).

Men også i strofe 20 har Thomissøn indført en historisk præsens i en linje uden sidestykke hos Hr. Michael: »Pilatus taler aff sin forstand« (75v).²⁴ »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« indeholder (som forlægsteksten hos Hr. Michael) en del præsensformer i direkte tale. Sætningen her gengiver imidlertid ikke en replik, men må tolkes som inkvit til det følgende vers »Jngen skyld finder ieg hoss denne Mand« (jf. Luk. 23,4 og 14). Historisk præsens tjener til at dramatisere, og sætter her særligt fokus på Pilatus med det resultat at modsætningen mellem ham og jøderne, der optræder som den anden part i denne tildigtede strofe, bliver større. Overfor den forstandige Pilatus der *taler*, står jøderne: »Men Jøderne robte som de kunde mest«. Tempusskift, ord- og konjunktionsvalg understreger den antisemitiske skærpelse i Thomissøns tekst.

De øvrige Hr. Michael-uddrag i Th. har ikke samme historiske aspekt som »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund«, og det kan derfor ikke undre at historisk præsens ikke anvendes dér. Derimod benytter fx »Jeg leggis i Jorden i en Blee« tempusskift til at understrege skellet mellem jordeliv og død:

J Verdens lyst gjorde ieg mig glad/
J Jorden giffuis ieg til Orme mad (344v).

23 Mens Hr. Michaels »godhæ qwinder« godt kunne tolkes som en apostrofe er det ikke tilfældet for Th.s bestemte form, hvorfor *felder* ikke kan opfattes som imperativ, en form der da også ville stride endnu mere mod næste linje end tilfældet er.

24 Udgaven 1586 har her en form der mere ligner *talet* end *taler* (tilsvarende i Johann Balhorns udgave, Lübeck 1587), mens Benedichts udgave 1592 tydeligvis har *taler*. En entydig præteritumsform har jeg ikke påtruffet i de udgaver jeg har konsulteret (jf. note 8).

Modsætningen er – inklusive tempusskiftet – overtaget fra Hr. Michael, der har en lidt anden ordlyd (LN 176, B 5v).

Et tilsvarende skifte fra præteritum til præsens finder man i Erik Krabbes passionssalme, »O Mennisk begræd din Synd saa stor«, der står umiddelbart før »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« i Th. Her afsluttes lidelseshistorien, der (bortset fra replikkerne) er holdt i præteritum, med et *nu*:

Derfor ville wi nu glade være/
At Jesus Christ vor broder kier/
Haffuer nu offueruundit
For oss vor Synd oc alle nød/ (73v).

Lignende tempusskift mellem et bibelhistorisk *da* og et aktuelt *nu* optræder formentlig andre steder. Det giver god mening i teologisk og liturgisk forstand. En nøjere undersøgelse af tempusskift – der nok kan grupperes i grammatiske og tidslige typer – ligger uden for nærværende kapitels område, og må – ligesom den beslægtede detailundersøgelse af forekomsten af historisk præsens – henlægges til kommende forskning.

5. Den herre

Som nævnt forklares denne form sikkert som udtryk for en metrisk regulering af teksten. Lignende omskrivninger er ifølge Agnes Agerschou imidlertid genrekonstituerende for folkeviserne (1943: 70). Dorte Dunccker har nuanceret Agerschous bedømmelse (2020: 127): Trækket er nok karakteristisk for balladerne, men det er navnlig hyppigheden der er særlig. Fænomenet optræder bredt i verdslig visedigtning (jf. Dunccker 2022). Duncckers påpegning af typens metriske fordele (versfyld og rimbærer) er nok en bedre forklaring end Agerschous tentative, dialektale. Agerschou henviser til Aage Hansens disputats om *Bestemt og ubestemt substantiv* (1927), hvor det ganske rigtigt omtales at en foranstillet bestemmer var »særlig kraftig i vestdansk« (s. 130), men Hansen præciserer også at formen »aldeles ikke er fremmed for østdansk omraade, men var noget fællesdansk, som til dels har holdt sig i talesproget« (ibid.). Baggrunden for disse domme er under-

søgelse af gammeldanske prosakilder, og Hansen afstår i vid udstrækning fra at behandle forholdet i metriske tekster.

I Th. er der 10 belæg på *den herre*, overvejende i vers, men to steder viser at formen også har tilhørt Thomissøns prosasyntaks: I Thomissøns fortale, hvor han omtaler en arianer: »thi hand for ingen deel vilde at den HERre Christus skulde æris lige met Faderen« (d 1v). Og i sit femte register anvender Thomissøn formen: »der haffuer alligeuel altid været Guds folck/ som haffue rettelige kient den Herre Jesum Christum« (1569: Aaa 8r-v). Begge disse prosaeksempler bevidner brug i appositionsforbindelser, hvor foranstillet artikel er gængs i ældre dansk, og navnlig netop i kristelige udtryk som »den herre Jesus Christus« (jf. Hansen 1927: 152). Flere af de metriske belæg i Th. falder også inden for denne kategori, mens formen uden bestemmerled forekommer tre gange i alt:²⁵

- »Da føddis den Herre baade mild oc blid« (10v)
- »Da lidde den Herre stor spot oc skam« (75r)
- »Den Herre i Lucten vil skinne« (358r)

Ikke overraskende er formen *herren* dog klart dominerende – i og uden for vers.

6. Ordpar

Af Marita Akhøj Nielsens tilbunds gående undersøgelse af Anders Sørensen Vedels filologiske og sprogvidenskabelige indsats fremgår det at en betragtelig del af det ordstof Vedel excerperede og samlede, består af 159 »toleddede paratagmer« (Akhøj Nielsen 2004: 398). Hun vurderer, at ordparrene formentlig har »været stilistisk interessante for ham som parallelismer« (s. 399), og som sådanne kan man konstatere at ordpar anvendes hos Thomissøn,

25 »Den Herre aff Zion er dit naffn/« (266v) er ganske vist ikke eksempel på en appositionsforbindelse, men er ligesom et belæg på efterstillet demonstrativforbindelsen (»at Christ den Herre oss fødder vaar?«, 27r; jf. Hansen 1927: 152, 164) ikke talt med her, fordi *den herre* ikke anvendes nøgent.

men ofte allerede hos Hr. Michael. Og som hos Hr. Michael (jf. afnit 2 ovenfor) er ordparrene også hos Vedel i høj grad allittererende (s. 398). Akhøj Nielsen påpeger – imod den ellers gængse opfattelse – at Vedels excerpter ikke kun er arkaisk ordstof, og for ordparrenes vedkommede at »Mere end to tredjedele af de toledede paratagmer i samlingen har solid hjemmel i den samtidige litteratur« (s. 419). På den baggrund er det ikke frugtbart at eftersøge hans excerpter i salmebøgerne. Men der er alligevel lidt interessant at sige om ordpar hos Hr. Michael og i Thomissøns revision heraf.

Titellinjens afsluttende ordpar, *spot og skam*, er måske Thomissøns nydannelse; Kalkar (1881-1918) har ingen belæg, og forbindelsen kendes som sagt hverken fra Hr. Michaels sprog eller i hele det gammeldanske korpus.²⁶ Thomissøns brug forklares af hensyn til rimet på »Hand kom siden for Pilato fram«, der er ændret fra »pylati dom«, som hos Hr. Michael formentlig af tvinger rimfyld (»Pylatus swaredhæ och saa sig om«, I 1r, Molb. 82).²⁷ Man kan gøre den samme indvending mod Thomissøns løsning, men ved at vælge et ikke tidligere brugt ordpar – og placere det som første del i rimparret – giver han alligevel stedet stilistisk tyngde. Når forbindelsen lader sig gribe som anledning til et overblik over ordpar i Th.'s versioner, er det fordi det prægante *spot*, som allerede omtalt, indgår i en forbindelse der optræder hyppigt hos Hr. Michael, *spe ok spot*. Dette ordpar har jeg registreret i alt 8 gange i Gammeldansk Ordbogs Seddelsamling (GS), mens den omvendte forbindelse, *spot ok spe*, med 12 belæg er lidt mere hyppig. *Spot* optræder

26 På trods af sine mange kvaliteter er det indlysende og velkendt at Kalkars ordbog (1881-1918) ikke kan give en fuldstændig beskrivelse af det omfattende materiale der ligger til grund for den, og som principielt dækker perioden 1300-1700. Blandt kvaliteterne er dog en opmærksomhed på fraseologiske forbindelser. Undersøgelsen i gammeldansk er baseret på en gennemgang af de 95 sedler på opslagsordet II. *spot* i Gammeldansk Ordbogs Seddelsamling (gammeldanskseddelsamling.dk). GS er en tætexcerperet materialesamling på ca. 950.000 sedler, der principielt har udnyttet samtlige dansksprogede kilder fra perioden 1100-1515 (diplomstoffet er udskrevet mere selektivt). Heller ikke i Söderwalls ordbog over fornsvensk (1884-1973) er forbindelsen påtruffet.

27 For rimfyld taler at »och saa sig om« er indholdsmæssigt overflødigt i et inkvit der tjener som indgang til den efterfølgende replik. Men indholdstomme er de fire ord jo ikke. Forbindelsen optræder ét andet sted i rosenkransdigtet, men er dér integreret i konteksten: »Alanus han græd och saa sig om | huædhen [hvoraf] er then røest som til mig kom« (G 5v, Molb. 69).

også i en række andre ordpar, hyppigst (6 gange) i *spot ok hath* ('hån'), og oftest udgør det parrets begyndelsesled.

Det er oplagt at sammenholde Thomissøns nydannelse med samme salmes »last oc skam« (76r), men i dette tilfælde er både ordpar og rim overtaget fra Hr. Michael, og forbindelsen er belagt flere steder i gammeldansk – navnlig i den religiøse litteratur. Særegne for Hr. Michael er derimod otte ordpar der er overtaget i Th., nemlig *blind ok lam*, *invortes ok uten*, *mun ok hand*, *nøth ok thvang*, *pine ok nøth*, *sorgh ok nøth*, *skjut ok brath* og *vilje ok orth*.²⁸ Men langt de fleste ordpar hos Hr. Michael er bredere belagt i gammeldansk, og flere af dem er frekvente endnu i dag. Til de otte par er der følgende at bemærke:

Ordparret *blind ok lam* har naturligvis en særstilling i salmen »Synden gjør Mennisken blind oc lam« (162v). I GS er ordparret ikke påtruffet andre steder end på forlægsstedet, adjektivet *lam* er i det hele kun registreret 16 gange i gammeldansk. En enkelt gang knyttes det som substantivering sammen med *blind* i et flerleddet udtryk: »siughæ oc blinæ oc døffuæ oc lamme« (*De hellige kvinder*: 36). Men det optræder ellers oftere i paratagme med delsynonymet *halt*. I modsætning til dette supplerer leddene hinanden i Hr. Michaels ordpar og leverer et kraftfuldt billede af syndens omfattende skade, der har fået lov at stå også efter reformationen.

Det gammeldanske adjektiv *invortes* optræder – ganske som i dag – meget hyppigt i paratagme med *utvortes*, men med synonymet hertil, *uten*, er det kun belagt hos Hr. Michael på forlægsstedet. Formen er formentlig metrisk betinget.

Mere interessant er det at ordparret *mun ok hand* i gammeldansk kun kendes fra Hr. Michaels digt. Den omvendte forbindelse er derimod godt belagt i gammeldansk diplomsprog med det tidligste belæg »haand og mund'« i et diplom af 7/3 1454.²⁹ Det er uden tvivl det juridiske udtryk Hr. Michael alluderer til, men af rimhensyn har måttet bringe i omvendt rækkefølge. Uden for diplomsproget kendes ordparret ikke, men udtryk der knytter

28 Desuden er jeg truffet på fire ordpar der i GS kun er belagt hos Hr. Michael og i én anden kilde, nemlig *mane ok sol*, *nøth ok ve*, *sviper ok ris*, *øster ok vester*.

29 De dobbelte citationstegn indikerer at stedet er excerperet fra den ortografisk moderniserede udgave *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen*, udg. af Kristian Erslev m.fl. 1.-2. række. København 1894-1939.

hånd og *mund* sammen optræder i andre forbindelser, jf. (lov)ordsproget »Handh scal hand faa eller mwndh meenswerie« (*Peder Låles Ordsprog*: A 91). I øvrigt er *mun* knyttet til andre legemsdele (hjerter, tunge, næse, øjne) – navnlig i senmiddelalderlige religiøse tekster. Også *vilje ok orth* er formentlig Hr. Michaels vending af et juridisk ordpar, i hvert fald er formen *orth ok vilje* påtruffet et par gange i diplomtekster, mens Hr. Michaels form kun kendes fra forlægsstedet for »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund«.

Både *nøth ok thvang* og *sorgh ok nøth* er kun kendt fra Hr. Michael (begge belagt to steder), og de omvendte former er slet ikke belagt i gammeldansk. Det første kan man måske tillade sig at regne for en variation af *nøth ok thrang*, der ligesom det omvendte *thrang ok nøth* er velbelagt i religiøse og juridiske tekster (og én medicinsk). I det hele er *nøth* et meget hyppigt led i ordpar, således også i *pine ok nøth*, endnu et særegent Hr. Michael-par, der er overtaget af Th. i »O Jesu hør mig for din død« (58r) som rim på *død*. Det omvendte ordpar er lidt bedre belagt med et par belæg i medicinske og geografiske værker.

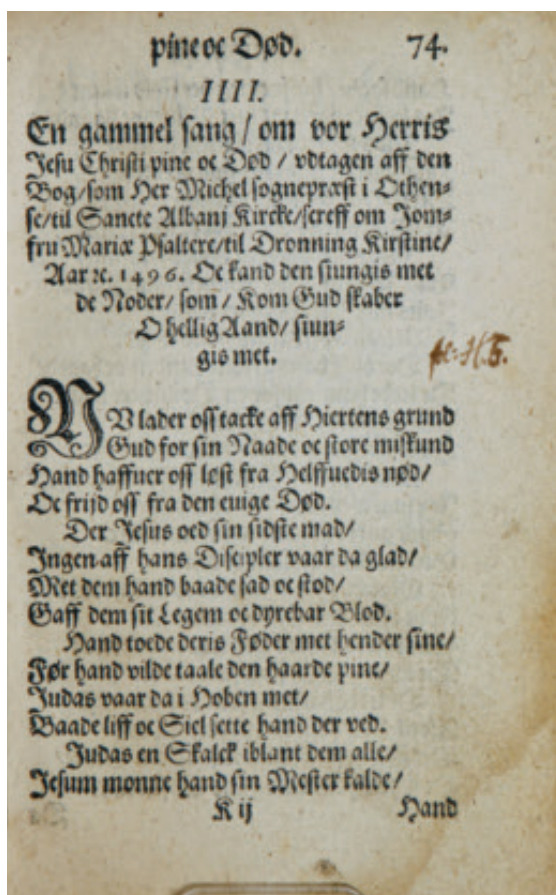
Endelig er enkelte ordpar i Thomissøns Hr. Michael-versioner ikke overtaget fra forlægget. Ud over det omtalte »spot oc skam« gælder det »synd oc nød« (77v), der så vidt GS's 313 belæg på *nøth* afslører, ikke er belagt i middelalderen. Forlægget har det pågældende sted »ewig nød«:

O menniskæ græd for ihesu død
som tig haffuer frælst aff ewig nød (I 5r, Molb. 90).

Der er sikkert en (teologisk) pointe i denne forandring fra et evighedsperspektiv til et hverdagsligt syndsbegreb, som det nok kunne være frugtbart at undersøge i begrebshistorisk sammenhæng. Det er jo netop disse linjer Thomissøn fremhæver i sit register for deres – må man tro – teologiske og litterære kvaliteter:

O Menniske tenck paa Jesu død/
Som dig haffuer frelst aff synd oc nød/ (77v og Bbb 1v).

Hermed er cirklen sluttet.

Figur 2. Samtlige bevarede oktavudgaver fra det 16. årh. har bevaret Thomissøns om-taler af Hr. Michael, mens disse informationer er gledet ud af de samtidige duodezud-gaver. Her ses begyndelsen af »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« i en oktavudgave trykt mellem 1574 og 1578 (LN 1428). I marginen har en læser i det 17. eller 18. århundrede indført en hen-visning til arksignaturen i Ræffs udgave af Hr. Michaels rosenkransdigt fra 1515 (LN 177). Illustrationen er fra eksemplar 2 i Det Kongelige Bibliotek. Foto: ProQuest for Tidlige europæiske bøger og Det Kongelige Bibliotek.

7. Konklusion

Undersøgelsen har belyst enkelte sproglige virkemidler i Thomissøns revision; andre kunne være draget frem, adverbierne for eksempel.³⁰ Når jeg derimod stort set har fravalgt at inddrage indholdsord, er det gjort ud fra en betragtning, der er kongenial med Brøndum-Nielsens antagelse af at de

³⁰ Thomissøn lægger ikke samme had til adverbiet *fuld* for dagen som Vedel (jf. Akhøj Nielsen 1997: 194), men der er en række eksempler i »Nv lader oss tacke aff Hiertens grund« på udskiftning af det forstærkende ord.

forfatterspecifikke træk særligt afsløres af småordene, mens de indholdstunge substantiver og verber i højere grad er dikteret af stoffet (jf. Brøndum-Nielsen 1914: 87). Resultatet af undersøgelsen er i høj grad at Thomissøn også har været dikteret af formen, og at hans bearbejdning ud over at være en reformatorisk revision også er en stilistisk skærpelse. På dette punkt er jeg derfor uenig i Carl S. Petersens karakteristik, der beskriver Thomissøns fremgangsmåde som »saa temmelig mekanisk og udvortes« (1929: 295). Man kan af Brandt og Helwegs synoptiske opstilling med Th. som ledetråd nemt ledes til en sådan tolkning af Thomissøns indsats, men den yder ikke salmebogsredaktøren retfærdighed: Ikke alene har han foretaget en omfattende udvælgelse af vers, han har også underkastet dem en gennemgribende bearbejdning. At han dermed har bidraget til at sikre Hr. Michael en plads i kanon, er jeg ikke i tvivl om (jf. også Conrad 1997: 514).³¹

Litteraturliste

- Agerschou, Agnes 1943. »Oprindelige Træk i dansk Folkevisesprog«, i *Sprog og Kultur*, bd. 12, pp. 65-74.
- Akhøj Nielsen, Marita 1997. »Om Anders Sørensen Vedels udgivelsesprincipper«, i Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen & John Kousgård Sørensen (red.), *Ord, Sprog og artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: C.A. Reitzel · Universitets-Jubilæets danske Samfund, pp. 180-203.
- Akhøj Nielsen, Marita 2004. *Anders Sørensen Vedels filologiske arbejder*, bd. 1-2. København: C.A. Reitzel · Universitets-Jubilæets danske Samfund.
- Balslev-Clausen, Peter 2021. »Danske salmebøger 1528-2002«, i Johnny Kondrup (red.): *Dansk Editions historie 3. Udgivelse af dansk litteratur*. København: Museum Tusulanums Forlag, pp. 567-654.
- Brandt, C.J. & Ludvig Helweg 1846. *Den Danske Psalmedigtning*, bd. 1. København: C.A. Reitzel.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1914. *Sproglig forfatterbestemmelse. Studier over dansk sprog i det 16. århundredes begyndelse*. København: Gyldendal.

31 Når Peder Ræv Lille ikke opnåede en lignende kanonisering i 1500-tallet og senere, men først i det 19. århundrede blev trukket frem (bl.a. i Brandt og Helwegs salmeantologi), har det sikkert også den mediehistoriske årsag at Hr. Michael var tilgængelig i tryk, mens Ræv Lilles digte ikke kom ud over håndskriftstadiet. Jf. herom Jelsbak 2021.

- Brøndum-Nielsen, Johs. 1971. *Gammeldansk Grammatik*, bd. 7. København: Universitetsforlaget.
- Conrad, Flemming 1997. »Den litterære kanondannelse i Danmark før 1700«, i Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen & John Kousgård Sørensen (red.): *Ord, Sprog og artige Dict. Et overblik og 28 indblik 1500-1700. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. København: C.A. Reitzel · Universitets-Jubilæets danske Samfund, pp. 507-532.
- Dahlerup, Pil 1998. *Dansk litteratur. Middelalder*. København: Gyldendal.
- Danske viser fra adelsvisebøger og flyveblade 1530-1630, 1912-1930*. Udgivet af Hakon Grüner Nielsen. København: Gyldendal. 2. udg. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab · C.A. Reitzel 1978-1979.
- De hellige kvinder, en legende-samling* 1859. Udgivet af C.J. Brandt. København: Selskabet for Danmarks Kirkehistorie · Gad.
- Diderichsen, Paul 1941. *Sætningsbygningen i Skaanske Lov. Fremstillet som Grundlag for en rationel dansk Syntaks*. København: Munksgaard.
- Dietz, Ludwig 1529. *Een ny handbog med Psalmer oc aandelige lofsange*. Rostock: Ludwig Dietz. salmer.dsl.dk/dietz-salmebog-1529.
- Duncker, Dorthé 2020. »Folkeviser«, i Ebba Hjorth mfl. (red.): *Dansk Sproghistorie 4. Dansk i brug*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag · Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, pp. 119-147.
- Duncker, Dorthé 2022. »Salmerne i de ældste danske visehåndskrifter«, i Marita Akhøj Nielsen, Simon Skovgaard Boeck & Bjarke Moe (red.): *Danske reformationssalmer i kontekst*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, pp. 195-226.
- Glahn, Henrik 2000. *Salmemelodien i dansk tradition 1569-1973*. København: Anis.
- GS = *Gammeldansk Seddelsamling*, gammeldanskseddelsamling.dk.
- Hansen, Aage 1927. *Bestemt og ubestemt substantiv. Bidrag til dansk substantivsyntaks I*. København: Arnold Busck.
- Hr. Michael 1514. *De vita hominis*. København: Poul Ræff.
- Hr. Michael 1515. *Expositio super rosario beatæ Mariæ virginis*. København: Poul Ræff.
- Hr. Michael 1571. *Vita hominis*, udgivet af Anders Sørensen Vedel. København: Lorentz Benedicht.
- Jelsbak, Torben 2021. »Fordi mennesker ikke er engle. Mariaviserne i AM 76,8° som mediehistorie«, i Jens Bjerring-Hansen, Simon Skovgaard Boeck & Eva Skafté Jensen (red.): *Nogle betænkninger om dansk sprog og litteratur. Festskrift til Marita Akhøj Nielsen*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund, pp. 569-590.
- Kalkar, Otto 1881-1918. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, bd. 1-5. Fotografisk optryk med ændringer. København: Akademisk forlag 1976. kalkarsordbog.dk.
- Moe, Bjarke 2021. »Brug af reformationstidens salmemelodier til verdslige viser 1530-1630«. salmer.dsl.dk/research/1papers/verdslige_viser.html
- Molb. = Molbech, Christian (udg. 1836). *Præsten i Odense Herr Michaels tre danske Riiimværker fra A. 1496*. København: Samfundet for den danske Litteratur Fremme.

- Nielsen, Lauritz 1996. *Dansk Bibliografi 1482-1600*. 2. udg. ved Erik Dal, bd. 1-4. København: Det Kongelige Bibliotek · DSL.
- ODS = *Ordbog over det danske sprog*, bd. 1-28. København: Gyldendal · DSL 1918-1956. ordnet.dk/ods.
- Pedersen, Christiern 1533. [Malmøsalmebogen]. Malmø: [Joh. Hoochstraten]. salmer.dsl.dk/malmoe-salmebog.
- Petersen, Carl S. 1929. *Illustreret dansk litteraturhistorie* 1. København: Gyldendal.
- Peder Låles Ordsprog*, i Iver Kjær og John Kousgård Sørensen (udg.): *Danmarks gamle Ordsprog*, bd. I:1. København: C.A. Reitzel · DSL 1979.
- Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen 1894-1939*. 1.-2. række, udgivet af Kr. Erslev mfl. København: Gad.
- Salzer, Anselm 1893. *Die Sinnbilder und Beiworte Mariens in der deutschen Literatur und lateinischen Hymnenpoesie des Mittelalters. Mit Berücksichtigung der patristischen Literatur. Eine literar-historische Studie*. Linz: K.K. Ober-Gymnasium der Benedictiner zu Seitenstetten in Nieder-Österreich.
- Schiørring, Nils 1950. *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang: en efterforskning efter det anvendte melodistofs kår og veje*. København: Thaning & Appel.
- Skautrup, Peter 1944-1970. *Det danske sprogs historie*, bd. 1-5. København: Gyldendal – Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Skovgaard, Simon 2006. »Linköping-håndskriftet Theol. 217 og hr. Michaels rosenkransdigt«, i *Danske Studier* 2006, pp. 161-164.
- Söderwall, K.F. 1884-1973. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, bd. 1-2 og supplement. Lund: Svenska fornskriftsällskapet.
- Th. = Hans Thomissøn 1569. *Den danske Psalmebog*. København: Lorentz Benedict. salmer.dsl.dk/thomissoen_1569.
- Vingaard, Hans 1553. *En Ny Psalmebog*. København: Hans Vingaard. salmer.dsl.dk/vingaard_1553.